

УДК 808.26.-3:808.2-3:82-1

*Л. І. Прозарава***СТРУКТУРНА-КАМПАЗІЦЫЙНЫЯ ТЫПЫ ТЭКСТАЎ,
ЗАСНАВАНЫХ НА АНТРОПНАЙ МЕТАФАРЫ**

У артыкуле на матэрыяле твораў сучасных беларускіх паэтаў разглядаюцца структурныя тыпы тэкстаў, заснаваных на антропнай метафары. Выдзяляюцца тры асноўныя тэкстатыпы, характэрныя для беларускага паэтычнага дыскурсу. Тэксты характарызуюцца з пункту погляду семантыкі груп рэфэрэнтаў і прэдыкатаў, якія ім прыпісваюцца. Вызначаецца кампазіцыйная аформленасць сэнсавай структуры дадзеных тэкстаў.

Уводзіны

Яшчэ з антычных часоў метафара была прадметам даследавання філасофіі, рыторыкі, літаратуразнаўства і, безумоўна, лінгвістыкі. Нягледзячы на гэта, да сённяшняга часу нельга сказаць, што існуе канчаткова сфарміраваная сістэма поглядаў на гэту з'яву, хоць у апошнія дзесяцігоддзі адзначаецца павышэнне цікавасці да метафары, даследаваннем якой займаюцца такія айчынныя і замежныя лінгвісты, як Дж. Лакоф, М. Джонсан [1], М. Блэк [2], В. Г. Гак [3], Н. Д. Аруцонава [4], Г. М. Склярэўская [5], В. М. Тэлія [6], В. К. Харчанка [7], В. Д. Старычонок [8], С. Б. Кураш [9] і многія іншыя.

Метафара шырока функцыянуе ў літаратурным маўленні, паколькі арганічна звязана з вобразным бачаннем свету. В. М. Тэлія адзначае, што метафара выступае ў якасці «механізма, які прыводзіць ва ўзаемадзеянне і пазнавальныя працэсы, і эмпірычны вопыт, і культурныя набыткі калектыву, і яго моўную кампетэнцыю, каб адлюстраваць у моўнай форме пачуццёва не ўспрымальныя аб'екты і зрабіць бачнай нябачную карціну свету» [6, 180]. Адною з галоўных рыс паэтычнага тэксту з'яўляецца метафарычнасць.

Сучасная лінгвістыка грунтуецца на антрапацэнтрычным прынцыпе (антрапацэнтрызм – светапогляд, пры якім канчатковай мэтай ці цэнтрам усіх намаганняў і дзеянняў з'яўляецца чалавек), які шырока адлюстроўваецца ў лексіка-семантычнай сістэме мовы і непасрэдна ў метафарызацыі. Вядома, што ўпершыню назначэнне антрапаморфных утварэнняў і іх логіку апісаў Дж. Віко (1936). Менавіта ён першым зазначыў асобы культурны статус метафары [10]: яе ролю ў пазнанні новага чалавекам. Асноўнае палажэнне яго тэорыі: чалавек можа зразумець толькі тое, што сам зрабіў, што для яго вядома. Гэтыя ідэі знайшлі свой працяг у працах М. Джонсана, які сцвярджае, што 1) мы разумеем свет галоўным чынам на падставе нашага фізічнага, цялеснага вопыту; 2) фізічны вопыт, заснаваны на нашых пяці пачуццях, з'яўляецца тым, што мы разумеем літаральна (сюды ўключаюцца адчуванні цялеснага палажэння і руху) і многія абстрактныя канцэпты з'яўляюцца пашырэннем фізічных канцэптаў [11].

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

Актуальнасць абранай тэмы абумоўлена недастатковай распрацоўкай праблемы метафаралогіі беларускага паэтычнага тэксту. Матэрыялы сучаснай беларускай паэзіі даюць нямала прыкладаў распаўсюджвання метафарычнасці на цэлы паэтычны тэкст, што вызначае неабходнасць сістэматызацыі падобных тэкстаў на аснове структурна-сэнсавых і кампазіцыйных прыкмет. Узнятае пытанне адносіцца да ліку малавывучаных. Сярод работ можна назваць даследаванне С. Б. Кураша «Метафора і ёе межы: мікротекст – тэкст – інтэртэкст» [9], якое праводзілася на матэрыяле рускай паэзіі.

Асноўная мэта артыкула – выяўленне падобных тэкстатыпаў на матэрыяле беларускіх паэтычных тэкстаў антропнага характару, г. зн. такіх, дзе «зонай прыбыцця» (Баранаў) з'яўляецца прамое або ўскоснае абзначэнне асобы. Вырашэнне дадзенай задачы будзе спрыяць далейшай распрацоўцы агульнай тэорыі тыпалагізацыі паэтычных тэкстаў і мае практычную значнасць для навучання філалагічнаму аналізу паэтычных тэкстаў на тыпалагічнай аснове.

У сэнсавым разгортванні ўсіх без выключэння тэкстаў можна выдзеліць два напрамкі: «разгортванне “ўшыр”, калі адбываецца паступовае ўвядзенне новых тэм ці падтэм, і разгортванне “ўглыб”, калі прыкмета ці больш разгорнутая характарыстыка якога-небудзь прадмета самі становяцца тэмай для прыпісвання чарговай прыкметы ці характарыстыкі». Зыходзячы з гэтага, даследчыкі звычайна вылучаюць ад трох да чатырох мадэлей разгортвання тэкстаў [12, 91].

Вядома, што на тэксты-тропы распаўсюджваецца наступная заканамернасць: «кожны значны элемент тэкстаўтваральнага тропа ёсць значны элемент тэкста і наадварот – кожны значны элемент тэкста адначасова з’яўляецца элементам тэкстаўтваральнай метафары» [9]. На гэтай аснове намі былі вылучаны асноўныя тры тыпы тэкстаў антропнага характару, якія прадстаўлены ў сучасным беларускім паэтычным дыскурсе.

Тэкстатып 1. Тэксты з адным метафарычным звязом – гэта тэксты, якія ўключаюць адну метафарычную бінарму (маецца на ўвазе бінарма, якая распаўсюджваецца на ўвесь тэкст). У якасці левага элемента дадзенай бінармы заўсёды выступае чалавек, а ў якасці правага элемента могуць выступаць прыродныя з’явы, аб’екты навакольнага асяроддзя, абстрактныя паняцці, матэрыяльныя прадметы, рэчы і г. д. Для прыкладу нагадаем верш Р. Барадуліна «Раніца»:

*Бадзёрая, ружовашчокая,
Пупышкай лускае тугою,
Дасвецецм з салаўямі шчоўкае
І не вітаецца з тугою.*

*Цяжкімі кірзавымі ботамі
Ступае па жвіры падмоклым,
Густую фарбу, вапну боўтае,
Спрабуе пэндзаль,
косіць вокам.*

*На тоях наплаўкі пагойдвае.
На стромкіх кроквах лапіць латы.
Ў жалезных тачках злой пагодаю
Агонь разводзіць языкаты,*

*Кідае, зграбная і хуткая,
Смаляк з застылаю жывіцай.
Азяблая, ў далоні хукае,
Б’е рукавіцай рукавіцу,*

*Спіну тугімі муліць ранцамі.
Іразам з песняю паходнай
У доўгі шлях выходзіць **раніца**,
На твары –
зморшчынкi ніводнай.*

Прыведзены тэкст будзеца на аснове разгорнутага ключавой метафарычнай мадэлі «дзяўчына – раніца». Эфект персаніфікацыі перш за ўсё дасягаецца выкарыстаннем у дадзеным сэнсавым блоку значнай колькасці ад’ектыўных метафар (*бадзёрая, ружовашчокая, зграбная, хуткая* і г. д.), а таксама метафарычных дзеясловаў, якія характарызуюць *раніцу* з боку дзеяння (*лускае, шчоўкае, хукае, пагойдвае, разводзіць, боўтае*), руху (*ступае, выходзіць*) і г. д. Дадзены від тэкстаў некаторыя даследчыкі (гл., напр., А. І. Равуцкі [12, 92]) адносяць да тэкстаў, якія пабудаваны па форме «дрэва», калі адной і той жа тэме (раніца) прыпісваюцца розныя прыкметы, дзеянні.

Механізм метафарычнасці мае больш складаны характар у тэксце, чым у словазлучэнні ці сказе. Ён як бы ўзгадняецца з кампазіцыяй. У тэкстах дадзенага тэкстатыпу намі былі адзначаны розныя прыёмы арганізацыі кампазіцыі:

а) прамое кампазіцыйнае развіццё – ад зададзенай у пачатку тэксту базавай метафарычнай арганізацыі да звёнаў-прэдыкатаў, якія яе разгортваюць:

Прырода – скульптар.

Вечна лепіць,
 Не даспадобы, усё не так,
 Пад ногі кіне, зноў замесіць
 І возьме месіва ў кулак.
 Даўно над ёю бесканечнасць,
 Але шэдэўраў тых –
 Няма.
 І часам гэткае скамечыць,
 Што потым журыцца сама

(А. Пысін «Прырода – скульптар... »).

Як відаць, прыведзены вышэй тэкст з'яўляецца поліпрэдыкатыўным: аднаму рэферэнту паслядоўна прыпісваюцца шэсць прэдыкатаў-дзеясловаў;

б) кампазіцыйная інверсія – размяшчэнне ключавой метафары не ў пачатку тэкста, а ў інтэр-ці постпазіцыі ў адносінах да элементаў, якія яе развіваюць, напрыклад:

Распусціўшы косы,
 Сумная стаіш,
 Каля ножкі босай
 Задрамала ціш.

Хто цябе пакрыўдзіў,
 Чыстую красу,
 Можжа ветрык-злыдзень
 Тузаў за касу?

Не бядуй: заўсёды
 Буду я з табой,
 Раздзялю нягоды,
 Радасць і любоў.

Глянь, мая **бярозка**,
 Які светлы дзень!
 І расінкі-слёзкі
 Высушыць прамень

(І. Стадольнік «Бярозка»);

в) кампазіцыйнае кальцо – вынясенне адных і тых жа слоў ці словазлучэнняў у пачатак і канец тэксту, напрыклад:

Уцякала зіма ад вясны
 На кустах вербалозаў рагатых, –
 Ёй каптан абарвалі яны,
 І на голлі матляецца вата.

Уцякала зіма ад вясны,
 Уцякала па рэках, азёрах,
 Лёд затрэскаў, закрэктаў, заньў,
 Здрадзіў лёд –
 і вада на прасторы.

Толькі звон крыгалому ачах –
 Брод шукаюць бярозы-бяглянкі
 І трымаюць на ніцых плячах,
 Як дзяцей палахлівых,
 бусянкі.

*А вясна даганяла зіму;
Заяц скочыў у лужу блакіту,
Бо на хвост наступіла яму,
І пралескі распырскаяў, раскідаў.*

*І ўцякала зіма ад вясны,
Пад нагамі ламачча затлела,
Парастрэсла па сцежках лясных
Снег апошні свой
з ландышаў белых.*

**Уцякала зіма ад вясны –
Уцякала.**

(Р. Барадулін «Уцякала зіма ад вясны»);

г) эпіфара – вынясенне адных і тых жа слоў ці словазлучэнняў у канец кожнага паралельнага рада (верша, страфы):

*Па каменьчыках
Ручай
Бяжыць басаногі:
Абмінае светлы гай,
Прасёлкі, дарогі.
**Падарожнік нястомны –
Ручай!***

*Забірае ён з сабой
Вандроўніцу-хмарку,
Фарбы далі палявой,
Што ўспыхнулі ярка.
**Падарожнік нястомны –
Ручай!***

*Ён да Нёмана бяжыць –
Звон сонечны чутны.
Будзе нанавя ён жыць
У хвалях магутных,
**Падарожнік нястомны –
Ручай!***

(Э. Агняцвет «Падарожнік»).

У некаторых тэкстах метафарычны фокус можа быць прадстаўлены ўжо ў самой назве («Падарожнік» Э. Агняцвет, «Уцякала зіма ад вясны», «Пасажырка» Р. Барадуліна і інш.). В. Р. Бялінскі лічыў, што назва паэтычнага твора «заўсёды важная, таму, што яна заўсёды паказвае або на галоўную дзеючую асобу, пры дапамозе якой ажыццяўляецца думка, або прама на гэтую думку» [13].

Тэксты 2. Тэксты з двума метафарычнымі звёнамі, якія маюць тэкставы характар. У тэкстах дадзенага тыпу ў якасці цэнтральнага прадмета функцыянуе не адно метафарычнае звяно, а два:

***Бяроза** голая, як ісціна,
Ды сок прагнуўся пад карой,
Шукаючы вясёла выйсця на
Працяг,
Святлейшы за настрой.*

*І сакавік халоднай глоткаю
Уранні з конаўкі глыне –
Аж у **бязозы** па спіне
Мурашкі пабягуць
Салодкія...*

(Р. Барадулін «Прадчуванне вясны»)

Прыведзены верш ілюструе дзве метафарычныя асацыяцыі «бязоза – дзяўчына» і «сакавік – хлопец». Адбываецца як бы ўзаемапранікненне тэм (бязоза – сакавік – бяроза).

Часам адбываецца так, што звёны тэкстаўтваральнай метафары групуюцца кампактна, але на лакальных тэкставых адрэзках у цэнтр увагі выступаюць па чарзе то адзін, то другі з іх, які, у сваю чаргу, з’яўляецца намінантам самастойнага прадмета маўлення ў тэксце:

*Быў **Нёман** – прыгожы хлапчына,
Ён з **Лошай** каханаю цёк,
Узяўшы выток пад ляшчынай –
Жывучай крыніцы глыток.*

*Плылі па зялёным прасторы
Суладна і спеўна ўдваіх.
У іх заглядаліся зоры,
Каханню зайздросячы іх.*

*Ды вось на змярканні аднойчы
Прылеглі яны адпачыць.
І Лоша рашыла той ноччу
Ад Нёмна цішком уцячы.*

*Драмаў яшчэ Нёман спакойна,
Устала яна давідна
І, ўбок скіраваўшы, навольна
Пабегла лугамі адна.*

*Пабегла між вербаў пахілых
Ціхутка па гладкім жвіры,
Мінаючы ўзгоркі і схілы,
Груды і крутыя яры.*

*А Нёман,
прачнуўшыся ўранку,
Над гаем ледзь сонца ўзышло,
Гукаць стаў і клікаць каханку,
Ды побач яе не было.*

*І Нёман праз доли і горы
Пабег на шырокі прасцяг...*

(Г. Кляўко «Нёман і Лоша»)

У тэкстах дадзенага тыпу часам сустракаюцца такія, у якіх цяжка вылучыць, якое з тэматычных звёнаў галоўнае. Параўн., верш М. Мятліцкага «Месяц – хадок адзінокі... »:

***Месяц** – хадок адзінокі,
Як стомлены **паэт**,
З небнай вышы шырокай
Зорыць на свет.*

*Унізе, грызоту месячы,
Шляхам ідзе, як плыве,
Паэт, хто даўно на месяцы
У думках жыве.*

У вершы назіраецца «ўзаемаперацячэнне» аднаго сэнсу ў другі: дадзеную метафару можна разглядаць і як «месяц – паэт», і як «паэт – месяц».

У сучаснай беларускай паэзіі маюць месца тэксты, у якіх метафарычна выражаны рэферэнт уступае ў адносіны сумеснага дзеяння ці моўных зносін з лірычным «я» суб'екта. Характар кампазіцыйнай арганізацыі такіх тэкстаў у многім вызначаецца асаблівасцямі іх камунікатыўнай структуры. Напрыклад, калі персаніфікаваны прадмет выступае ў ролі адрасата, мова аўтара ўяўляе сабой маналог, у якім пералічваецца прыкметы, што прыпісаны прадмету-неасобе. Типовая кампазіцыйная схема падобных тэкстаў выглядае наступным чынам: зваротак – займеннік – пералічэнне прыкмет адрасата.

*За акном у садзе
Яблынька – нявеста...
Ці са мною сядзеш
Ты, схіліўшы вецце?*

*Не сумуй жа толькі
Ты ў падвяечні.
Чуў я песень столькі
Аб каханні вечным!*

(У. Лісіцын «За акном у садзе...»)

Падобным чынам пабудаваны вершы «Зноў ты, вецер, залётны разбойнік...» У. Лісіцына, «Бяроза» П. Макаля, «Чэрвеньскі вецер» Н. Мацяш і інш.

Тэкстатып 3. Тэксты з некалькімі метафарычнымі звёнамі. У тэкстах дадзенага тыпу ў якасці цэнтральнага прадмета функцыянуе некалькі метафарычных звёнаў. Аналіз паказаў, што гэты тэкстатып з'яўляецца самым пашыраным у беларускай паэзіі. Так, напрыклад, у вершы Р. Барадуліна «Заспаная раніца мжыстая...» ў кожнай з трох строф прысутнічае асобнае метафарычнае звяно (у апошняй – два), левым элементам якога з'яўляецца чалавек, а правым – «прамежак часу» (раніца), «пара года» (восень), «назва месяца» (верасень), «нябеснае свяціла» (сонца). На лакальным адрэзку тэксту кожнае з гэтых паняццяў становіцца самастойным суб'ектам паведамлення:

*Заспаная **раніца** мжыстая,
На фарбы і гукі скупая.
Нібыта сцяжынаю мжыстаю,
Прыціхай зямлёю ступаеш.*

*І вёдры прыглушана бразгаюць
Каля адсырэлае студні,
Лісцёваю дыхае брагаю,
Пакутуе **восень** застудай.*

*Цыбатай нагой жураўлінаю
Імшарамі **верасень** крочыць.
Ад кіслых прысмак журавінавых
Заплюшчыла **сонца** вочы...*

(Р. Барадулін)

Да дадзенага тэкстатыпу набліжаюцца тэксты, у якіх прысутнічае некалькі метафарычных звёнаў, якія складаюць адну цэльную карціну. Напрыклад, у вершы Р. Барадуліна «Б'е пярун прамой наводкай...» паказана набліжэнне навальніцы. У якасці дамінантных слоў са значэннем асобы выступаюць такія, як *пярун*, *маланкі*, *хмары*, *дождж*, якія ўсе разам мадэліруюць «чалавечую сітуацыю» набліжэння нейкага войска, гарматнай страляніны:

*Б'е пярун прамой наводкай,
А маланкі неба крэсляць,
Як з бюро надвор'я зводку
Аб бяхсмар'і на ўвесь месяц.
Вось адна адной на спіны
Налягаюць грузна хмары,
Вось – прарвуцца, вось – лавінай
Дожджэ нястрымны чохне зараз*

Вывады

Такім чынам, на матэрыяле твораў сучасных беларускіх паэтаў намі былі вылучаны тры асноўныя тэкстатыпы антропнага характару, якія прадстаўлены ў сучасным беларускім паэтычным дыскурсе: а) тэксты з адным метафарычным звязом (каля 18%), б) тэксты з двума метафарычнымі звязамі (каля 24%) і в) тэксты, якія ўключаюць некалькі метафарычных звязоў (каля 58%). Найбольш колькасна прадстаўлены трэці тып. Былі адзначаны такія варыянты кампазіцыйнай пабудовы тэкстаў, як прамое кампазіцыйнае развіццё, кампазіцыйная інверсія, кампазіцыйнае кальцо і эпіфара. Заўважана, што за фарміраванне кампазіцыйных варыянтаў тэкстаў адказвае лагічны парадак размеркавання элементаў у тэкстаўтваральным тропе.

Атрыманая вынікі будуць спрыяць пабудове агульнай тыпалогіі тэкстаў-тропаў, далейшай распрацоўцы асноў сістэматызацыі дадзеных тэкстаў.

Літаратура

1. Лакофф, Дж. Метафоры, котарымі мы жывём / Дж. Лакофф, М. Джонсон // *Тэорыя метафоры* / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387–415.
2. Блэк, М. Метафора / М. Блэк // *Тэорыя метафоры* / М. Блэк. – М. : Прогресс, 1990. – С. 163–164.
3. Гак, В. Г. Метафора: універсальнае і спецыфічнае / В. Г. Гак // *Метафора в языке и тексте* / В. Г. Гак. – М., 1988. – С. 11–26.
4. Арутюнова, Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // *Тэорыя метафоры* / Н. Д. Арутюнова. – М., 1990. – С. 4–5.
5. Склярэвская, Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Склярэвская. – СПб. : Наука, 1993. – 152 с.
6. Телия, В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира* / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1988. – С. 173–204.
7. Харченко, В. К. Функции метафоры: Лингвистика : учеб. пособие / В. К. Харченко. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1992. – 87 с.
8. Старычонак, В. Д. Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў : манагр. / В. Д. Старычонак. – Мінск : БДПУ, 2007. – 190 с.
9. Кураш, С. Б. Метафора и её пределы: микротекст – текст – интертекст / С. Б. Кураш. – Мозырь : МГПИ, 2001. – 121 с.
10. Fellman, F. *Das Vico – Axiom: der Mensch macht die Geschichte* / F. Fellman. – Freiburg ; München, 1976. – 200 s.
11. Johnson, M. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning Imagination and Reason* / M. Johnson. – Chicago ; London : University of Chicago Press, 1987. – 233 p.
12. Ревуцкий, О. И. Филологический анализ художественного текста : учеб. пособие / О. И. Ревуцкий. – Минск : РИВШ, 2006. – 320 с.
13. Душенко, К. В. *Словарь современных цитат* / К. В. Душенко. – М. : ЭКСМО-ПРЕСС, 2005. – 736 с.

Summary

The article deals with the structural types of texts based on the personymic metaphor in the works written by modern Belarusian poets. There are three main types of the texts, which are typical for the Belarusian poetical discourse. The texts are analyzed from the point of view of semantics of the group of referents and predicates which are ascribed to them. The composition of the sense structure is defined in these texts.

Паступіў у рэдакцыю 12.05.08.